

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/102334>

Please be advised that this information was generated on 2019-08-13 and may be subject to change.

De noodzaak van verheffing

Over mateloosheid en de hegemonie van de 'eigen keuze'-doctrine

Bas van Stokkom houdt een pleidooi voor volksverheffing. 'Als de welgestelde klassen het g nant vinden om aan te geven wat kunst en cultuur in positieve zin betekenen, raken ook de opvoeding en het onderwijs van idealen verstoken.'

BAS VAN STOKKOM

Volgens het marktonderzoeksbureau Motivaction bestaat er in Nederland een breed gevoelde angst voor verlies van sociale binding, een doorschieten van individualisme en een 'verval van waarden en normen'. Die bezorgdheid balt zich samen in het besef dat wangedrag en hufterigheid om zich heen grijpen, en dat besef wordt ook gevoed door excessen waarvan de media gretig verslag doen. Het ontspoorde gedrag van enkelingen is volgens Motivaction het topje van een ijsberg die tot diep onder de oppervlakte reikt. Hufterigheid kan zelfs een 'sociale tijdbom' worden. Het gaat om diepgewortelde cultuurpsychologische problemen die de solidariteit en het burgerlijke verkeer ondermijnen. Deze sociale tijdbom, zegt Motivaction, is 'de nieuwe sociale kwestie van onze tijd'.¹

Over de auteur Bas van Stokkom is medewerker aan het criminologisch instituut, faculteit der rechtsgeleerdheid, Radboud Universiteit Nijmegen, en aan de afdeling bestuurswetenschappen, faculteit der sociale wetenschappen, Vrije Universiteit Amsterdam.

Noten zie pagina 55

De grootste problemen spelen zich volgens het bureau af op de as van matiging en onmatigheid, van begrenzing en grenzeloosheid. Assertieve Nederlanders willen grenzen verleggen, *the sky is the limit*. Dan wordt elk moreel argument geïnterpreteerd als een inperking en een aanval op het ego.² Volgens filosoof Gijs van Oenen bezwijken burgers onder de emancipatoire last van zelf bepalen en zelf kiezen.³ Zij verkiezen het gemak, laten de normen voor wat ze zijn, of gaan in 'staking' tegen de eigen overtuigingen. Aldus vertonen ze herhaaldelijk 'morele uitvalsverschijnselen': het onvermogen te beantwoorden aan de normen waar men zelf voor staat, en verzet tegen de eis om overall argumenten voor te hebben.

In vele opzichten is het emancipatieproject van de jaren zestig en zeventig mislukt. Burgers hebben zich 'suf' geëmancipeerd en torsen de last van permanent 'zelf kiezen'. Maar de bevrijding van maat en begrenzing lijkt heel andere gevolgen te hebben voor lager opgeleiden dan voor hoger opgeleiden. Binnen de eerste groep kunnen velen zich niet of nauwelijks ontworstelen aan verveling en sleetse

45

Bas van Stokkom *De noodzaak van verheffing*

gewoonten. Veel laaggeletterde jonge mannen zijn volslagen onbekend met de taal van vooruitkomen en open communicatie.⁴ Hoger opgeleiden daarentegen weten dat diploma's en een ruim sociaal netwerk noodzakelijk zijn om overeind te blijven. Ondanks gemakzuchtig verwennen slagen zij er doorgaans in problemen binnen hun 'onderhandelingshuishouden' de baas te blijven.

Die verschillen ten spijt staan alle maatschappelijke lagen open voor het ultralichte zingevingskader dat de markt aanbiedt. Het beeld, de icoon, het merk en de lichamelijke ervaring, dat zijn de dingen die tellen. De nieuwe burgerij kenmerkt zich door zelfingenomenheid en wil geen inperking van vrijheden. Er dreigt volgens Motivaction daardoor een grotere verwijdering tussen burgers en de overheid. 'Elke regel, elk hek werkt een zekere mate van polarisatie in de hand.'⁵ In de libertaire vrijstaat Nederland vinden grote groepen burgers dat 'onzinnige regels' niet hoeven te worden nageleefd.⁶

Daarmee lijkt het 'sociale stootkussen' van verantwoordelijk handelen en weerbaar burgerschap in ongerede geraakt, terwijl 'vermijding' de regel is geworden die de sociale omgang in de publieke ruimte bepaalt. Paradoxaal genoeg ergeren veel burgers zich aan asociaal gedrag en aan een gebrek aan respect voor publieke beroepsgroepen. Wanneer de bevolking wordt gevraagd naar het meest dringende probleem in de samenleving, worden in de eerste plaats de veranderende 'normen en waarden' genoemd.⁷ Er bestaat dan ook een sterk verlangen om in de publieke ruimte fatsoenlijker met elkaar om te gaan, en het gezag van onderwijzers, politiemensen en andere gezagsdragers te herstellen. De waardering voor het uitoefenen van een vak, de beroepstrots, zou weer hersteld moeten worden.

Niettemin, het geloof in beschavingsidealen is momenteel niet sterk ontwikkeld. Het belang van zelfbeheersing wordt door geëmancipeerde en 'bevrijde' burgers nauwelijks ingezien. Sterker, beschavingsoffensieven zijn verwerpelijk omdat de leefwijze van de maatschappelijke

elites wordt opgedrongen aan de lagere milieus. Bij het woord 'verheffing' krijgen velen een vieze smaak in de mond.

In deze bijdrage zal ik de genoemde morele crisisverschijnselen positioneren binnen de cultuur van het nieuwe kapitalisme, de gegroeide kloof tussen laag- en hoogopgeleide lagen, en de alomtegenwoordige 'eigen keuze'-doctrine. Vervolgens zal ik pleiten voor een aangepast programma van volksverheffing, waarin normoverdracht binnen instituties, herstel van alledaags gezag en het bieden van toekomstperspectief de centrale kenmerken zijn. Ik zal nauwelijks ingaan op beleidsinstrumenten die verheffing kunnen stimuleren.⁸ Het gaat mij er allereerst om de weerstand tegen verheffing in kaart te brengen om vervolgens te betogen waarom volksverheffing noodzaak blijft.

Verheffing houdt in: je talenten ontplooiën en op een zinvolle en verantwoorde wijze invulling aan het leven geven. Daarvoor moet je over voldoende cultureel kapitaal beschikken. Verheffen is een vorm van emancipatie maar dan niet in de betekenis van 'bevrijding' maar van vorming.

Burgers hebben zich 'suf geëmancipeerd en torsen de last van permanent 'zelf kiezen'

Jezelf ontwikkelen veronderstelt niet alleen negatieve vrijheid ('vrij zijn van dwang'), maar vooral positieve vrijheid ('verantwoorde keuzen kunnen maken en het eigen levensproject vorm kunnen geven'). Het gaat dus om competenties.

Ik sluit daarbij aan op enkele sociaal-democratische gedachten over volksverheffing en beschaving. Sommige inzichten van naoorlogse cultuursocialisten zijn nog altijd vruchtbaar. Zo is de beschavingsopdracht door Jacques de Kadt even treffend als beknopt uiteengezet als: 'maat houden' en 'varkensvreugden' te boven komen. Dat cultuurconservatisme betekent simpelweg: het goede en het kwaliteitsvolle zien te behou-

den en versterken. Of zoals de redacteurs van *se&d* het zeggen: overdragen is behoud en onderhoud van het goede, en het levend houden daarvan.

HET NIEUWE KAPITALISME

Het hedendaagse ontketende kapitalisme opereert op wereldschaal, is 'footlose' geworden, en heeft opnieuw de contouren gekregen van onbesuisde roofzucht. Onder de vleugels van een neoliberaal denken wordt een 'ieder voor zich'-mentaliteit gepropageerd, zijn cynische attitudes met betrekking tot de fiscus en overheidsregulering wijdverbreid geraakt en is de verzorgingsstaat afgedankt. Binnen het grootkapitaal hebben zich een ongebreidelde ambitie en een daarmee gepaard gaande *killer philosophy* ontwikkeld: 'kill or be killed'. Fusies, overnames en genadeloos bezuinigen geven de indruk dat iedereen zichzelf maar moet redden. De *greedy company* is tot alles in staat, van het plotseling overplaatsen of sluiten van afdelingen en het verkopen van minderwaardige producten tot milieuvervuiling.

Volgens de socioloog Richard Sennett kenmerkt het 'nieuwe kapitalisme' zich door een mentaliteit van 'winner take all', flexibiliteit, kortetermijnwinsten, de voortdurende verbouwing van bedrijfsonderdelen en het permanente vernietigen en scheppen van banen. Dat heeft vele ingrijpende gevolgen: werknemers verkeren in constante onzekerheid, managers worden, zoals voetbaltrainers, afgerekend op koersprestaties van enkele maanden of een halfjaar. De gouden handdrukken, entrepremies en bonusregelingen voor topmanagers fungeren aldus ook als middelen om de statusonzekerheid en angst voor ontslag af te kopen. Er is dus weinig plaats voor langetermijnwaarden als betrokkenheid, loyaliteit en plichtsgetrouwheid, laat staan de bereidheid bij te dragen aan de opbouw van de lokale gemeenschap. Het professionele zelfbeeld van managers en werknemers is fluïde en gefragmenteerd, reden waarom Sennett spreekt over een kapitalisme dat het persoonlijke karakter heeft weggevreten.⁹

Het nieuwe kapitalisme kan men met recht 'anomisch' noemen. Volgens de socioloog Emile Durkheim, de uitvinder van de term, is anomie een typisch welvaartsfenomeen, een chronische toestand van normloosheid in handel en industrie die zich naar andere maatschappelijke domeinen dreigt uit te breiden. 'Van boven tot onder op de ladder wordt hebzucht geprikkeld zonder dat men weet waar men uiteindelijk houvast kan vinden. Niets kan haar temperen.'¹⁰ Rijkdom verleidt ons ertoe te geloven dat we onafhankelijk zijn, reduceert de weerstand die we normalerwijs ontmoeten om dingen voor

Hoe minder beperkt men zich voelt, des te onverdraaglijker elke beperking lijkt

elkaar te krijgen, en suggereert daarom een onbeperkte macht. 'Hoe minder beperkt men zich voelt, des te onverdraaglijker alle beperking lijkt.'¹¹ De verbeelding slaat op hol, de realiteit heeft geen zeggingskracht meer. Treffender kunnen de ambities van de malafide topbankiers en topmanagers, die duizelingwekkende risico's bleven opzoeken (denk bijvoorbeeld aan het Ahold-debacle en aan ABN-AMRO), niet worden verwoord.

DE CULTUURKLOOF

Tegelijkertijd is de culturele kloof tussen de klassen de laatste decennia steeds groter geworden.¹² Zijn lagere klassen veelal gericht op het binnenland en ontvankelijk voor een nieuw nationalisme, de welgestelde klassen zijn meer libertijns en kosmopolitisch ingesteld. De lagere opgeleiden vinden hun weg niet in de kennis-samenleving en laten zich slecht organiseren. De emancipatie van kansarme blanken is in veel opzichten blijven steken in assertieve vormen van opkomen voor zichzelf. Lager opgeleiden kijken voornamelijk commerciële tv, voelen

zich in de steek gelaten en velen staan aan gene zijde van de elektronische snelweg geparkeerd. Opvallend, zegt Van Reybrouck, is dat die ongelijkheid niet wordt gevoeld als een collectieve ongelijkheid, maar als een individueel tekort. Falen is, net als succes, een individuele aangelegenheid geworden.

Aan de onderkant van de samenleving gaat het kapitalisme van de begeerte er dagelijks met de paplepel in en mensen hebben nooit geleerd er weerstand tegen te bieden. Veel groepen zijn gefascineerd door blingbling, snelle auto's, geweldsvideo's en porno, zaken die door de commercie en de amusementsindustrie onophoudelijk aan de man worden gebracht. Juist in lagen van de bevolking waar resistentie tegen deze verdwazing het zwakst is, is de aftrek van deze producten het gretigst.

Mensen in kansarme milieus zijn ook meer vatbaar voor populisme en goedkope retoriek tegen de 'anderen': de migranten, illegalen, criminelen, junks, bedelaars et cetera. Om al die redenen is het voor progressieve politici veel moeilijker geworden zich te bekommeren om het lot van de laaggeschoolde: men verstaat elkaar niet. Sterker, veel denkbeelden — hard straffen; migranten eruit — staan haaks op het progressieve gedachtegoed. Of zoals Van Reybrouck het zegt: 'Voor de socialist is de geëmancipeerde arbeider een soort monster van Frankenstein geworden dat zich tegen zijn maker heeft gekeerd toen het op eigen benen kon staan.'¹³

Hoger opgeleiden daarentegen sturen hun kinderen naar witte scholen en betrekken hun huwelijkspartners uit dezelfde klasse. Zij vinden elkaar op dating sites. Twee gelijkwaardige diploma's op één kussen, dat is inmiddels de norm. Gemengde huwelijken zijn een zeldzaamheid geworden. Hoger en lager opgeleiden komen elkaar ook steeds minder vaak op het middenveld tegen. Anders dan in de verzuilde tijd zijn ze lid van verschillende organisaties. Er zijn überhaupt weinig goed georganiseerde lichamen die zich richten op de belangen van de lager opgeleiden en zelfs bij de vakbonden dreigt een kloof tussen basis en bonzen.¹⁴

Toch zou het onjuist zijn om hoger opgeleiden als brave burgers voor te stellen. Afzijdigheid, sociale onbeholpenheid maar ook assertief claimedrag zetten de toon. Asociaal gedrag kan dan ook niet uitsluitend worden toegeschreven aan de 'lagere klassen', zoals Dick Pels doet in zijn artikel in *De Groene Amsterdammer* uit 2009.¹⁵ Ook — en soms: juist — de hoger opgeleiden vertonen brutaal en onfatsoenlijk gedrag. De vrijgevochten burgers over wie Pels spreekt, mensen die in zijn woorden 'recht menen te hebben op alles', weinig gevoel hebben voor solidariteit en de overheid overladen met eisen, vindt men bepaald niet alleen in de minder welvarende delen van het land. Sterker: Pels' beeld van de nieuwe individualisten met hun 'dikke ikken', die zich als 'burgerkoningen' gedragen, lijkt nu juist illustratief voor overassertieve 'ik eerst'-welgestelden. De verharding en verruwing van de samenleving komen ook op conto van 'gemakzuchtige middenklassers' die zich selectief aan normen houden en zich snel aangevallen voelen.¹⁶

Zoals Motivaction zegt: de nieuwe middenklassen van 'opwaarts mobielen', 'genieters' en 'gemaksgeoriënteerden' zijn sterker op zichzelf gericht en hebben weinig affiniteit met zelfbeheersing. Assertieve Nederlanders — laten we zeggen de *moral majority* voor wie zelfbepaling een onaantastbaar principe is — hechten grote waarde aan onbelemmerd handelen en spreken. Aan bemoeizucht hebben zij hartgrondig de pest: niemand mag zedenmeester spelen en aan individuele vrijheid mag niet worden getornd. Ageren tegen paternalisme is dan ook een automatisme geworden.

DE 'EIGEN KEUZE'-DOCTRINE

De libertaire vrijstaat Nederland herbergt veel vrijgevochten 'antiburgers', zowel in de boven- als in de onderlagen. Wat hen verbindt is: 'dat maak ik zelf wel uit'. Dat sluit aan op het vrijheidsbegrip van 'niet gehinderd worden', wat de filosoof Isaiah Berlin 'negatieve vrijheid' noemde.¹⁷ Anders gezegd, je bent vrij als je geen

tegenwind hoeft te verwachten. Vrijheid is een frivole rit bergafwaarts en zou geen zelfcontrole of matiging vergen.¹⁸

Hoe is de populariteit van dat vrijheidsbeeld te verklaren? Enerzijds heeft politiek links lange tijd gekoketteerd met 'vrijheid-blijheid'. Het was modieus je af te zetten tegen alle autoriteit. Dat anti-paternalisme stond ook in dienst van politieke correctheid: een excuus om niks kwaads te zeggen over etnische minderheden. De lagere klassen en migrantengroepen zouden als vanzelf tot de middenklasse doordringen als ze een goed gevoel over zichzelf zouden verwerven. Anderzijds hebben liberaal rechtse denkbeelden het vroegere confessionele streven naar een fatsoenlijk en gedisciplineerd leven weggevaagd. Paternalisme geldt nu als een ontoelaatbare inbreuk op het privéleven van burgers.

Nu was een kritiek op het paternalisme binnen het hiërarchische gezinsleven en de verzuilde organisaties alleszins begrijpelijk. Paternalisten perken andermans vrijheid in met de bedoeling de ware belangen van de betrokkenen te behartigen. Hun leefwijze staat dus onder verdenking. Het liberale argument klinkt veel redelijker: mensen zijn zelf het beste in staat te bepalen wat waarlijk goed voor hen is. Hoe zouden anderen kunnen uitmaken hoe je een gelukkig leven kunt leiden? Het enige oogmerk dat ingrijpen in de vrijheid van anderen rechtvaardigt, is de zorg dat hun geen schade wordt toegebracht.

Maar die liberale leer werd op de spits gedreven. Niemand heeft het recht jou te hinderen te doen wat je van plan bent. Als mensen zichzelf willen verwaarlozen, is dat hun goed recht. Zelfbeschikking is dus belangrijker dan persoonlijk welzijn en persoonlijke ontwikkeling. Dat is hoogst onbevredigend. Want de consequentie is dat iemand die zich elke dag bedrinkt even waardevol bezig is als iemand die er een gezonde leefwijze op na houdt.

Gerrit Manenschijn spreekt in dit verband over de mythe van autonomie.¹⁹ Als autonoom handelen wordt gereduceerd tot zelfbeschikking, zo redeneert hij, wordt het

een soevereiniteit naar buiten: tegenover de staat en tegenover medeburgers. De verzwegen vooronderstelling is dat een beslissing goed is omdat die subjectief genomen is. Niet omdat die op goede argumenten berust. Autonomie wordt zo een invitatie om je af te sluiten van een discussie over wat goed of slecht is en een gebod aan anderen om er het zwijgen toe te doen. Iets afkeuren of kritiseren, drugsgebruik bijvoorbeeld, wordt opgevat als het opdringen van een mening.

Dit anti-paternalisme lijkt meer en meer een strategische inzet te hebben gekregen: het fungeert als a priori bescherming van eigen claims en belangen. Als je mij kritiseert, dring je jouw versie van het 'goede leven' op. Oordelen wordt dus voorgesteld als veroordelen. Het gevolg is dat niemand meer het lef heeft te beweren dat er iets fout is met graffiti, zuipen of veel geweld op tv kijken.

Bovendien, als je gelooft dat elke keuze a priori goed is omdat deze nu eenmaal voortvloeit uit een individuele beslissing, ben je in principe van alle schrijnende problemen af. Mensen die

Zelfs bij de vakbonden dreigt een kloof tussen basis en bonzen

in nood verkeren, moeten immers zelf beslissingen nemen om zich aan hun lot te onttrekken. Je hoeft er niet meer naar om te zien. Zo bezien, en daarmee raken we aan de perverse gevolgen van de eigen keuze-doctrine, draagt 'zelf kiezen' bij aan de reproductie van achterstand en de culturele kloof tussen kansrijke en kansarme lagen. Sterker, zoals filosoof Thomas Nys zegt, de hoger opgeleide burgers laten de onderklasse verzuipen in hun laagcultuur terwijl ze zelf wel beter weten en zweren bij hoge kunst en muziek.²⁰ Mensen aan de onderkant worden aldus uitgeleverd aan de naakte (negatieve) vrijheid, door hen een autonomie toe te dichten die ze niet hebben, en bij het gebrek aan zelfontwikkeling de schouders op te halen.

Bas van Stokkom *De noodzaak van verheffing*

Onder het mom van keuzevrijheid veroordelen we laaggeletterden tot hun zelfgekozen lot: gehoor geven aan dromen en fantasieën van een bevredigd bestaan, terwijl ze in werkelijkheid verstoken blijven van beheersing, maat en reflectie. De heersende liberale klassen zijn erin bedreven dat onverantwoorde handelen op zijn beloop te laten, mede omdat zij het gènant vinden te vertellen welke leefwijzen de moeite waard zijn.

Ageren tegen paternalisme is een automatisme geworden

Elk argument dat het waagt de 'eigen keuze'-doctrine te relativiseren, wordt als bemoeizuchtig, moralistisch of 'ten diepste onvrij' terzijde gesteld. Deze censuur wordt niet door een specifieke instantie uitgeoefend. Het gaat om een collectieve zelfcensuur die de schijn van autonomie wil hooghouden, zelfs van de proleet of verdoofde geest. Wie ben jij, om kopers van porno en gewelddadig vermaak als onvrije mensen af te schilderen! Kijkers van *Oh Cherso* kiezen niet voor ondermaats, maar voor authentic vermaak, en op die beslissing valt niets af te dingen. Elke keuze is legitiem, zodat niemand nog redenen kan hebben om zich schuldig of beschaamd te voelen. Met elke morele visie die dit geloof in zelfbepaling bedreigt, moet worden afgerekend. Of het nu trouw, prudentie of maat houden betreft, het zijn stoorzenders die de subjectieve beslissing hinderen.

50 Deze cultivering van de eigen keuze vormt het hart van de huidige neoliberale *winner-loser* samenleving, en fungeert als ideologie van de welgestelde klassen om zich een goed geweten aan te praten en de potentiële ellende van zelf kiezen — verslaving, kinderverwaarlozing et cetera — op de koop toe te nemen. De filosoof Pattyn brengt de hypocrisie ervan als volgt onder woorden: iedereen moet maar voor zichzelf uitmaken wat het leven de moeite waard maakt, voor sommigen is dat elke week vreemd-

gaan, voor anderen gokken, maar mensen die maatschappelijk niet slagen, de uitvallers en de losers, tellen niet mee. Want dat falen is aan henzelf te danken.²¹

Een ander pervers gevolg is dat het in ongereide brengen van verschillen tussen goed en slecht, hoog en laag, de dolkstoot betekent voor de verwoording van (collectieve) waardevolle idealen. De weigering om zinvolle keuzen te maken, zicht te krijgen op hogere en lagere morele waarden, brengt een kaalslag van idealen met zich mee. Je inzetten voor de samenleving, zelfs burgerschap, het is allemaal niet van belang, of niet belangrijker dan verdwaasd voor de beeldbuis liggen. Als de welgestelde klassen het gènant vinden om aan te geven wat kunst en cultuur in positieve zin betekenen, raken ook de opvoeding en het onderwijs van idealen verstoken.

Ten slotte, als alles evenwaardig is, maakt dat mensen weerloos tegen de dictatuur van de amusementsindustrie. Niet voor niets zijn de waarden van plezier maken, en rijk en beroemd worden, hegomoniaal geworden.

LINKS EN DE VISIE OP BESCHAVING

Volksverheffing sprak in het verzuilde tijdperk vanzelf. Zoals gezegd, vanaf de jaren zeventig is dat engagement in ongerede geraakt: arbeiders waren geëmancipeerd en zouden zelf voortaan uitmaken wat goed en niet goed was. De schroom van de elites en het loslaten van het ideaal van verheffing vonden ingang op het moment dat commerciële media als paddenstoelen uit de grond schoten, en gretig dongen naar de gunsten van de laaggeschoolden.

Kan verheffing weer in ere worden hersteld? Na de jaren zestig is links 'beschavingswerk' gaan kritiseren: de kansarmen worden object van onfrisse bedilzucht terwijl de middenklasse geen haar beter is. De arbeiderscultuur zou gelijkwaardig zijn aan de cultuur van hogere milieus, of zelfs authentieker en minder hypocriet. Inderdaad, fatsoensregels fungeerden lange tijd als quasi-beschaafde gewoontes van een stand die statusverlies vreesde. Fatsoen stond

vaak gelijk aan een aversie tegen afwijkende cultuuruitingen zoals jazz ('negermuziek'). Daar lag een benepen moraal achter verborgen. Duidelijk is dat dergelijke beschavingsoffensieven geen nieuw leven kunnen worden ingeblazen. Verheffen kan alleen gerechtvaardigd worden als het gepaard gaat met respect voor individuele vrijheid. Door mensen te bewegen zich te ontwikkelen en tegelijk hun meningen te respecteren. We moeten dus op zoek naar een juiste balans tussen het ontwikkelen van verantwoordelijkheidszin en respect voor autonomie.

Rechtse pleidooien voor beschaving gaan vaak gepaard met een *law and order* retoriek: straffen, *zero tolerance*, het intrekken van subsidies en uitkeringen²². Kortom we moeten worden zoals Amerika. Evident is dat in Amerika de onderklasse veel pregnantere vormen heeft aangenomen en de samenleving veel meer ontwricht is dan in de 'verweekte' Europese staten. Rechts gaat er ten onrechte vanuit dat mensen op elk moment en in elke situatie kunnen kiezen voor de goede opties. Maar veel mensen, bijvoorbeeld ouders van overlastgevendende kinderen, hebben weinig gelegenheden of aanmoediging gehad om verantwoordelijke attitudes te ontwikkelen.

Bovendien, dwang en straf helpen doorgaans niet. Interventies die indruisen tegen de eigen overtuiging of die als zinloos worden ervaren, zijn snel moreel bedenkelijk. Als een persoon niet wil meewerken of wil leren, is dwingen een zwakke optie. Dwingen roept regelontwijkend gedrag op of juist voorgewende meegaandheid. De eigen verantwoordelijkheid wordt niet benut. Dranginstrumenten hebben het voordeel dat zij — anders dan dwanginstrumenten — een beroep blijven doen op het zelfoplossend vermogen van de betrokkenen. Maar een appèl op eigen keuzes en eigen kansen (individuele autonomie) volstaat vaak niet. Het is juist zaak veranderingen aan te brengen in sociale relaties. Bijvoorbeeld jeugdige overlastgevers losmaken van hun subculturele groep en de rol van 'significante anderen' die een constructieve rol spelen in hun leven (familieleden; ondernemers; leraren) zien te versterken.

De groep van lager opgeleiden bevat niet alleen mensen die niet vooruit willen, maar ook mensen die dat niet kunnen, omdat het hun aan competenties ontbreekt. Het ligt daarom voor de hand om het uitgangspunt dat mensen zelf verantwoordelijkheid moeten nemen en hun positie moeten zien te verbeteren te combineren met het uitgangspunt dat ongelijke kansen en omstandigheden bestreden moeten worden. Elk apart schieten deze uitgangspunten tekort. Zo kan het averechts werken als verslaafden afkicken en zij hun schulden afbetalen, zonder dat ze daarbij steun en financiële tegemoetkomingen ontvangen. Zolang zij te maken hebben met slechte werkperspectieven of discriminatie kan het benadrukken van individuele verantwoordelijkheid nooit het hele antwoord zijn. Omgekeerd kan armoede niet uitsluitend door een achterstandsbeleid te boven worden gekomen. Een hogere uitkering of een geschikte woning geven is onvoldoende. De betrokkenen zullen ook zelf vaardigheden moeten ontwikkelen en hun bestaan beter moeten structureren.

Alleen al de zuigkracht van de markteconomie vereist een grote mate van morele zelfbeheersing

Als mensen fouten maken dan moeten ze daarop gewezen worden en dan moeten ze daar de gevolgen van dragen, maar mensen verdienen ook nieuwe kansen. Mensen die in hun tienerjaren drugsverslaafd zijn geweest een tweede kans onthouden, zou wreed zijn. Het onthouden van steun is in dit geval niet alleen harteloos, maar veroordeelt mensen tot blijvende of grotere ellende.²³ Mensen kunnen geluk of ongeluk hebben. Ze kunnen door omstandigheden niet de kans hebben gekregen om bijvoorbeeld zorg te dragen voor hun eigen lichaam of om aandacht te geven aan anderen. En voor dit gebrek aan geluk in morele zin, draagt de samenleving een collectieve

Bas van Stokkom *De noodzaak van verheffing*

verantwoordelijkheid.²⁴

Men zal gevoeligheden en competenties moeten ontwikkelen wil men het verblijf in de laagcultuur, en de vrije val van de 'onmatigen' naar die cultuur, voorkomen. Belangrijke competenties zijn het formuleren van een levensplan, zelfreflectie ten aanzien van primaire impulsen en zelfbeheersing. Alleen al de zuigkracht van de markteconomie vereist een grote mate van morele zelfbeheersing. Het aantal verlokkingen heeft zich immers verveelvoudigd. Autonomie is een andere belangwekkende competentie. Om autonoom te zijn moet je jezelf kunnen corrigeren en hindernissen als impulsiviteit en onwetendheid kunnen

Hoe meer men het alledaagse gezag uitholt, hoe meer regels en controlesystemen er komen

overwinnen.

Een andere, niet minder belangrijke reden waarom het stimuleren van beschaving nodig is, is het beschermen van een democratische samenleving.²⁵ De overgrote meerderheid van de bevolking meent dat er sprake is van moreel verval en verzwakte sociale cohesie en velen voelen zich machteloos en onzeker.²⁶ Dat uit zich in een sterkere mate van wantrouwen in instituties, ook democratische instituties als politiek, media en rechtbanken. Ook hoger opgeleide mensen zijn vatbaar geworden voor cynisme en wantrouwen, integratiekoorts, en het idee dat achter iedere misdadiger een onmens moet schuilen. In een dergelijke context kan de expliciete verwoording van een gemeenschappelijk beschavingsproject bijdragen aan meer (zelf)vertrouwen.

EEN BESCHAAFDE SAMENLEVING

Om het ideaal van een beschaaft samenleving nader te concretiseren, wil ik drie perspectieven

onder de aandacht brengen: ten eerste normoverdracht, ten tweede het herstel van informeel gezag, en ten derde het bieden van hoop en uitzicht door overbruggende verhalen.

Normoverdracht

Van belang is dat burgers zich het culturele kapitaal eigen maken dat nodig is om zichzelf te ontwikkelen en in de maatschappij overeind te blijven. Daartoe behoren de volgende sociaal-morele kernwaarden:²⁷

- > burgerschapswaarden: mondigheid en verantwoordelijkheid;
- > civiele waarden zoals een welwillende en respectvolle omgang met elkaar en rekening houden met elkaar;
- > stijgingswaarden als vooruitkomen en investeren in de toekomst.

Die waarden kunnen op veel uiteenlopende manieren eigen worden gemaakt: door middel van overbruggende sociale contacten, in sociale instituties als scholen en bedrijven, tijdens het verrichten van vrijwilligerswerk en werk voor buurtorganisaties, enzovoort. Sociale instituties spelen een belangrijke rol bij de ontwikkeling en overdracht van gedragsnormen. Een institutie kan worden aangeduid als een 'werkplaats van normen'.²⁸ Aan het creëren en hercreëren van betekenisvolle normen is grote behoefte, onder andere omdat de publieke ruimte — maar ook internet — geen vanzelfsprekende gedrags- en omgangsregels kent.

Binnen een institutie als een school of een sportvereniging zijn de rollen en verwachtingen voor iedereen relatief duidelijk. Die verbanden bieden een bepaalde mate van structurering en inscenering. De verantwoordelijkheden binnen die instituties zijn doorgaans duidelijk en burgers komen in aanraking met gedragscodes en verwachtingen die samenhangen met burgerschap, zoals investeren in de toekomst van de buurt en rekening houden met culturele gevoeligheden. Binnen instituties spreekt de menselijke factor vanzelf, hoewel processen als verzakelijking en prestatiemeting veel schade hebben

toegebracht aan de morele communicatie.²⁹

Belangrijk is dat juist in kansarme buurten sociale instituties zich krachtig kunnen ontwikkelen. De 'culturele factor' van instituties is sterk wanneer normen en waarden niet alleen worden gedeeld, maar ook zichtbaar aanwezig zijn in het alledaagse leven, en regelmatig worden uitgesproken, zoals wanneer ouders of burens tegen kinderen zeggen dat het belangrijk is dat zij hun school afmaken.

Herstel van alledaagse vormen van gezag

Het is van belang dat mensen gezag erkennen, in het besef dat verhoudingen als leraar-leerling, arts-patiënt en politieagent-burger ongelijk zijn: pas vanuit erkenning van die ongelijkheid kan respectvolle omgang ontstaan (dienstbaar opstellen door de een, en coöperatie door de ander). De burger zou zich moeten leren verplaatsen in de dikwijls problematische positie van publieke professionals, zou moeten kunnen toegeven dat hij of zij wat kan leren van anderen, en dat een 'meegaan' het wederzijdse gemak dient. Bovendien een tijdelijk plooiën betekent geen onderschikking; het is niet meer dan de onderkenning dat regeren en geregeerd worden eigen is aan een democratische samenleving.

Niemand is gebaat bij zwakke vormen van gezag, of het nu leraren of politiemensen betreft. Zwakke gezagsdragers stralen weinig vertrouwen uit en kunnen mensen niet helpen als de nood aan de man is. We weten niet waar we op kunnen rekenen. Morele stuurloosheid kan haar intrede doen en de brutalen kunnen vervolgens het 'recht van de sterkste' voor zich opeisen. Onvermijdelijk weerklinkt daarna de roep om repressie. Hoe meer het alledaagse gezag uitholt, des te meer ons handelen door regels, sanctiebepalingen en controlesystemen wordt gereguleerd.

Vrijheid en gezag hoeven geen tegenpolen te zijn maar veronderstellen elkaar juist.³⁰ Gezag hoeft de wil van autonome individuen niet te hinderen of hun meningsvorming in te perken. Als burgers met het gezag van bijvoorbeeld een

buurtbeheerder of een barkeeper instemmen, duidt dat erop dat ze zich op hen kunnen en willen verlaten. Ook mensen die spontaan een alledaags conflict vlot trekken en daarbij een informeel script ongevraagd aan anderen 'opleggen', leveren een bijdrage aan het zelfregulerende vermogen van de samenleving. Zij bekrachtigen de normen die gangbaar zijn, revitaliseren het 'sociale stootkussen' van verantwoordelijk handelen en behoeden de samenleving voor vermijdingsgedrag.

Uitzicht bieden

De elites ontbreekt het momenteel aan visie en ambitie. Zij zijn sceptisch geworden en onthecht geraakt van hun eigen leefomgeving. Het gaat in veel gevallen om zelfverklaarde liber-taire wereldburgers zonder veel voeling met de zorgen van gewone burgers. Het vertellen van 'grote verhalen' over sociale vooruitgang wordt met wantrouwen bezien. Volgens bestuurskundige Paul Frissen zouden die verhalen 'totalitair' zijn en een ideale maatschappelijke ordening willen opleggen.³¹ Volgens hem is ieder vooruitgangsverhaal misleidend; er is geen 'beter' of 'hoger'; alle verheffing of beschavingswerk is uit den boze.

Dat relativisme veroordeelt de elites echter tot onmacht en maakt hun rol triviaal en betekenisloos. Bovendien heeft Frissens visie wereldvreemde trekken: in ieder tijdvak worden elites ertoe gedwongen visies en plannen te ontwikkelen om een verdeelde samenleving bijeen te houden en kansarme volksdelen bij de samenleving te betrekken. Maar belangrijker: zonder toekomstbeelden en idealen resteert een gevoel van ontheemding. We ontfangen ons elk uitzicht en gaan achterwaarts de toekomst in.

Ik meen dat mensen behoefte blijven houden aan toekomstperspectieven die houvast en uitzicht bieden. Er blijft ook behoefte aan visies op een gedeelde toekomst die de Nederlandse identiteit op positieve wijze bevestigen. Dat hoeven geen 'grote verhalen' te zijn die eenheid of harmonie suggereren, noch verhalen die de wereld als maakbaar voorstellen, maar eerder

Bas van Stokkom *De noodzaak van verheffing*

vormen van 'narratieve hoop' die de verbeelding voeden. Het gaat om politieke vertellingen met een open invulling, waarin ook tegengestelde belangen een rol blijven spelen.

Visies op sociale vooruitgang bieden een gedeelde verwachting van betekenisvolle verandering. Dat werkt louterend, niet omdat verwachtingen zullen worden gerealiseerd, maar omdat hoop de mensen aanmoedigt energiek betrokken te zijn bij de toekomst. Dat is precies wat Obama in 2008 deed tijdens zijn verkiezingscampagne. Hij presenteerde zich als bruggenbouwer en streefde naar een democratie 'where we can find the strength and grace to bridge divides and unite in common effort'.

DE MENSELIJKE MAAT

Een pleidooi van volksverheffing is een pleidooi 'tegen de keer'. Want de 'eigen keuze'-doctrine houdt zowel de lager als hoger opgeleide bevolking in de greep en heeft hegemoniale trekken aangenomen. De neoliberale leer van de onaan-tastbare eigen keuze verdraagt geen terughoudendheid. Economische belangen verhinderen dat 'maat houden' als ideaal wordt erkend.

Politiek rechts lijkt nauwelijks meer bereid tegengas te geven tegen de verleidingen van een hedonistisch bestaan die door reclame en de amusementsindustrie furieus worden gepromoot. Over de ontwrichtende werking van het nieuwe kapitalisme wordt snel de schouders opgehaald. Men wil weinig weten van de kritische visie van Adam Smith, de grondlegger van de klassieke economie. Volgens Smith corrumpeert excessieve rijkdom ons hele morele besef: de boodschap is immers dat anderen er niet toe doen en dat zelfkritiek en zelfbeheersing irrelevant zijn.

Ook de linkse elites hebben een tijd lang afstand genomen van het verheffingsideaal. Alle energie werd gericht op het bestrijden van bevoogding en betutteling. Gelukkig vindt er momenteel een heroriëntatie plaats. Bovendien, binnen het realistische wethouderssocialisme is het besef dat aan de onderkant competentie-ontwikkeling en scholing hard nodig zijn, altijd

dominant gebleven.

Niettemin bestaat er ook binnen links de verleiding om het marktdenken te omarmen. Maar dat denken kan niet overweg met matiging, integendeel, het proclameert de begeerte en de verwervingsdrang. Noch kan de vrije markt zicht bieden op wat de samenleving bijeenhoudt. Solidariteit en groepsgevoel worden geproblematiseerd of afgedaan. We hebben dan ook dringend behoefte aan een postliberaal vrijheidsbeeld, dat vrijheid een positief criterium toebedeelt. Vrij zijn van dwang of betutteling is weliswaar belangrijk, maar dat zegt nog niks over zelfbeheersing, waardige omgang of actieve bijdragen aan het publieke leven. Een fatsoenlijke samenleving heeft een besef van zelfbegrenzing. Niet in de aloude christelijke betekenis van zelfontkenning, maar van zelfrelativering. Het gaat om een herontdekking van de menselijke maat: het leren omgaan met onzekerheden, het ontwikkelen van scepsis en zelfspot, en het vermogen om eigen en ander-

We hebben dringend behoefte aan een postliberaal vrijheidsbeeld

mans machtsaanspraken te doorzien.

De mogelijkheden van de overheid en van andere instellingen om de culturele competentie, en daarmee de autonomie van burgers te stimuleren zijn uiteraard beperkt. Intervenieren binnen het gezin roept om begrijpelijke redenen weerstanden op, hoewel de legitimiteit van het 'achter de voordeur'-werk de laatste tien jaar is gegroeid. Culturele competenties en schoolgeschiktheid worden in hoge mate bepaald door de opvoeding in het gezin. Vooral door voorschoolse compensatie- en stimuleringsprogramma's kunnen kansen van kinderen uit lagere milieus verbeterd worden. Ook zou op alle onderwijsniveaus en in alle leerjaren meer en beter aandacht aan culturele vorming en burgerschapskunde besteed kunnen worden. Daarop aansluitend zou het mediabeleid meer

op cultuurvorming en behoud van pluraliteit kunnen worden afgestemd.³² De grootste uitdaging is om de maatschappelijke participatie van lager opgeleiden te stimuleren. In sportverenigingen en buurtorganisaties doen zij het relatief goed, maar in schoolbesturen, kunst- en muziekclubs, milieuorganisaties en vooral de politiek blijft hun deelname sterk achter. Waarom niet kandidaten voor de gemeenteraad voor de helft werven uit een groep ervaren en kundige burgers met een relatief lage opleiding?

De mogelijkheden zijn dus beperkt maar het is belangrijker een mentaliteitsverandering te bewerkstelligen. Zelfontwikkeling is aan een herwaardering toe, zodat burgers niet kunnen wegvluchten in een gemakkelijk cultuurrelativisme of

een grofgebeekt 'bemoei je met je eigen zaken'.

Het proces van emancipatie is nooit voltooid en er is steeds opnieuw inspanning nodig om cultureel kapitaal te verwerven. Daarom staat ieder generatie opnieuw voor de taak groepen te verheffen. Beschavingswerk is nodig om mensen beter toe te rusten voor de uitdagingen van een turbulente samenleving en een halt toe te roepen aan vrijbuitery en piraterij op de markt. Mensen weghouden van 'hoge cultuur', 'goede manieren' of 'burgerschap' verkleint hun kansen.

Van de hand van Bas van Stokkom verscheen vorig jaar de publicatie 'Wat een hufter! Ergernis, lichtgeraaktheid en maatschappelijke verzuiving' (2010 Boom Amsterdam).

Noten

- 1 Spangenberg, F. en M. Lampert (2009), *De grenzeloze generatie en de eeuwige jeugd van hun opvoeders*, Nieuw Amsterdam, Amsterdam, p. 28.
- 2 Deze analyse wordt door velen gedeeld (zie voor een overzicht mijn boek *Wat een hufter!*). De vraag of zich in Nederland een morele crisis voordoet, wordt door medewerkers van het scp regelmatig ontkennend beantwoord. Voor een repliek mijnerzijds daarop zie: *Onfatsoen is wel een probleem*, www.socialevraagstukken.nl.
- 3 Oenen, G. van (2011), 'Interpassiviteit en de behoefte aan nieuw gezag', *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte*, 103 (1): 21-34.
- 4 Het aantal jongeren dat zonder startkwalificatie de school verlaat is in Nederland relatief zeer hoog. Vooral jongeren uit allochtone kring zijn nog altijd onderschoold (WRR 2007: 13 e.v.).
- 5 Spangenberg en Lampert 2009, p. 22.
- 6 WRR (2003), *Waarden, normen en de last van gedrag*. Amsterdam University Press, Amsterdam.
- 7 Schyns, P. en T. van der Meer (2009), 'De publieke opinie', in: R. Bijl e.a. (red.), *De sociale staat van Nederland 2009*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, pp. 65-98.
- 8 Zie daarvoor: Blokland, H. (1995), *Wegen naar vrijheid. Autonomie, emancipatie en cultuur in de westerse wereld*, Boom, Amsterdam; Brink, G. van den (2004), *Schets van een beschavingsoffensief. Over normen, normaliteit en normalisatie in Nederland*, Amsterdam University Press, Amsterdam; WRR (2007), *De verzorgingsstaat herwogen. Over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden*, Amsterdam University Press Amsterdam, 2007.
- 9 Sennett, R. (1998), *The Corrosion of Character. The personal consequences of work in the new capitalism*. Norton and Co, New York.
- 10 Durkheim, E. (1993), *Suicide. A study in sociology*. Londen (Routledge) 1993, p. 256 (oorspronkelijke Franse uitgave 1899).
- 11 Durkheim 1993, p. 254.
- 12 Reybrouck, D. Van 2008, *Pleidooi voor populisme*, Querido, Amsterdam / Antwerpen; Bovens, M. en A. Wille (2011), *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie*, Amsterdam: Bert Bakker.
- 13 Reybrouck, D. Van (2008), p. 51.
- 14 Bovens en Wille (2011), p. 63.
- 15 Zie 'Tegen de verhuftering', *De Groene Amsterdammer*, 6 november 2009.
- 16 Voor empirische bevestiging daarvan zie onder andere Stokkom, B. van (2010), *Wat een hufter! Ergernis, lichtgeraaktheid en maatschappelijke verzuiving*, Boom, Amsterdam, hoofdstuk 2 en 3, en Philips, P. e.a. (2010), *Incivility. The Rude Stranger in Everyday Life*, Cambridge University Press.
- 17 Berlin, I. (1984), 'Two concepts of liberty', in: *ibid*, *Four Essays on Liberty*, Oxford University Press, Oxford.
- 18 Nys, T. (2008), 'Onder het plaaveisel, het moeras. Theodor Dal-

Bas van Stokkom *De noodzaak van verheffing*

- rymple en het conservatisme', in: J. Zeedijk en P. van Bortel (red.), *Bedrogen door de elite? Kritische beschouwingen bij Theodore Dalrymple cultuuranalyse*, Kapellen: Pelckmans 2008.
- 19 Manenschijn, G. (1999), *De mythe van de autonomie*, Kok, Kampen.
- 20 Nys, T. (2008).
- 21 Pattyn, B. (2008), 'Hoe beschaafd zijn we nog? Over klassieke moraal en de actuele egalitaire-liberale verstandhouding', in: J. Zeedijk en P. van Bortel (red.), *Bedrogen door de elite? Kritische beschouwingen bij Theodore Dalrymple cultuuranalyse*, Pelckmans, Kapellen.
- 22 Zie bijvoorbeeld Dalrymple, T. (2004), *Leven aan de onderkant. Het systeem dat de onderklasse in stand houdt*, Het Spectrum, Utrecht.
- 23 Schokkaert, E. (2008), 'Drie overwegingen bij "Bedrogen door de elite"', in: J. Zeedijk en P. van Bortel (red.), *Bedrogen door de elite? Kritische beschouwingen bij Theodore Dalrymple cultuuranalyse*, Pelckmans, Kapellen.
- 24 Aldus filosoof Bart Pattyn (2008)
- 25 Swierstra, T. en E. Tonkens (2005), 'Een links beschavings-offensief. Deugden en competenties voor een pluralistische, dynamische samenleving', *Krisis*, nr. 3, p. 32-51.
- 26 Van Stokkom 2010; Elchardus, M. en W. Smits (2002), *Anatomie en oorzaken van het wantrouwen*. VUB Press, Brussel.
- 27 Stokkom, B. van en N. Toenders 2010, *De sociale cohesie voorbij. Actieve burgers in achterstandswijken*, Pallas, Amsterdam.
- 28 Dahrendorf, R. (1985), *Law and Order*, Stevens, Londen, p. 125; WRR (2003).
- 29 WRR (2003).
- 30 Furedi, F. (2011), *De terugkeer van het gezag. Waarom kinderen niets meer leren*. Meulenhoff, Amsterdam; Van Stokkom (2011).
- 31 Frissen, P. (2010), *Gevaar verplicht. Over de noodzaak van aristocratische politiek*, Van Gennep, Amsterdam.
- 32 Blokland (1995), p. 402.

